

POLICY BRIEF

Балканска хроника: родовата еднаквост, транзициската правда и меѓународната заедница

Протестот „Правда за девојчињата“ во Загреб. Фото: БИРН.

Финансирано од Европската унија

Содржина

Клучни пораки	3
Увод	4
Методологија и изрази на благодарност	7
Глава I – Контекстуални фактори кои ги поддржуваат системите на неказниност и ја поткопуваат родовата еднаквост	9
Глава II – Како контекстот ги обликуваше политиките за транзициската правда и родовата еднаквост	15
Заклучоци	30
Препораки	32

Главниот заклучок на извештајот е дека **недостасува поширока родова перспектива, кон политиките на транзициската правда (ТП) на Балканот.**

Родовата еднаквост и транзициската правда во регионот, главно се ограничени на поттикнување на правното решавање на сексуалното насилство поврзано со конфликтите; на видливата страна на насилството извршено во конфликтите во 1990-тите години. Во овие рамки, жените се претставени како „беспомошни жртви“, што ги спречува да станат и да се сметаат за преживеани.

Политиката која се однесува на ТП, особено не успеа да ги реши основните причини, поструктурални причини за насилството, вклучувајќи ги и тековната економска штета, општествената стигматизација и дискриминација, одговорни за насилството врз жените, кои честопати се невидливи, низ целата историја на регионот од поранешна Југославија.

Нерешавањето на основните причини и ставањето фокус само на симптомите, на видливата страна на насилство (на пример, силувањето и тортурата), нема да успее да направи вистинска трансформативна и одржлива разлика за животот на жените во регионот.

Од извештајот се гледа дека **широко распространетата неказливост, за насилството од минатото и сегашноста, видливото и невидливото насилство, „успешно“ продолжува да ги поткопува барањата за одговорност и репарации, за злосторствата од минатото, како и секоја форма на структурални промени за решавање на родовата нееднаквост и внесување на трансформација во различните општества, во земјите од поранешна Југославија.**

Извештајот, исто така, покажува дека политичкиот и економскиот контекст, оставиле ограничен простор за родово трансформативни пристапи кон транзициската правда. И меѓународната заедница има одговорност за тоа - вклучително и ЕУ. Постојаното приоритизирање на решавањето на политичките спорови и економските реформи, во однос на транзициската правда и родот, ја ослабнаа ТП на Балканот. Особено, не успеа да отвори простор за родови трансформативни пристапи.

Извештајот повикува да се усвои поширока родова перспектива во политиките за ТП, која ќе претставува сеопфатна слика за повеќекратните штети што ги претрпеле жените пред, за време и по конфликтите во 1990-тите години. Оваа перспектива, особено треба да ги вклучи економските, социјалните и културните димензии. Политиката треба да го зајакне потенцијалот на ТП, во насока на трансформација на родовите односи на моќ, особено во делот на репарациите, на трагањето по вистината и гаранциите за неповторување.

Процесот на проширување на ЕУ продолжува да дава можност, но во моментот тој не го дава својот целосен потенцијал за зајакнување на родовите трансформативни пристапи кон ТП во регионот. На пример, до сега, во однос на политичкото учество, се даваше само усна поддршка. Женските групи треба да добијат поголема поддршка за вистинско учество и добивање на пристап во политичкото одлучување во врска со ТП, што нема да биде само поддршка што ќе им се даде како на даватели на услуги, туку ќе оди подалеку од ова. Сепак, потенцијалот за проширување на ЕУ не само што лежи во создавањето на реални можности за учество на жените, туку лежи и во просторот што ЕУ го има со претпристапната условеност. Ова треба да се искористи подобро, за да се побара сеопфатна, родово чувствителна програма за репарации, како дел од условите за пристапување, покрај барањето за континуирано гонења на воените злосторства.

Увод

Многу е пишувано за родовата еднаквост и транзициската правда во земјите од поранешна Југославија¹. Извештаите опширно се занимаваат со прашањето за начините на справување со наследството на сексуалното насилство поврзано со конфликтите, особено извршено над жените. Подеднакво добро опфатени се и прашањата на родовата еднаквост, со фокус на семејното насилство. Темата, којашто се повторува во сите извештаи на ООН, ЕУ и на некои меѓународни и локални граѓански организации е: Ние направивме напредок во воспоставувањето на закони и институции, но проблемот е во неимплементацијата и вкоренетите патријархални структури, кои отфрлаат секаков вид на промена.

Интервјуата направени со преживеаните лица и со активистите за човекови права, покажуваат дека работите на терен, кога станува збор за справувањето со насилството од минатото и сегашноста, многу не се смениле. Ако сте жена од рурален дел на Босна и Херцеговина, која била силувана во војната, голема е веројатноста дека не сте виделе одговорност за злосторствата извршени над вас, дека не сте, или предоцна сте добиле отштета за страдањето²², дека се соочувате со постојана стигматизација затоа што сте биле подложени на сексуално насилство и дека денес сте економски, политички и социјално маргинализирани и дискриминирани. Можеби ќе помислите дека денес ви е полошо отколку пред војната и дека не можете многу да направите во врска со тоа. Можеби дури и ќе помислите дека ова постојано структурално насилство против вас, е „нормално“

Во овој извештај се поставува прашањето, зошто ова е така, и покрај писмено дадената посветеност на меѓународната политика, за поддршка на транзициската правда и родовата еднаквост. Што тргна наопаку? Извештајот ќе почне онаму каде повеќето други извештаи завршуваат. Целта е подобро да се објасни динамиката и силите што стојат зад неможноста за промена, но и да понуди предлози за тоа што треба да се реформира/трансформира. Поточно, извештајот ќе процени како постојаниот систем на неказнување³, успешно продолжува да ги поткопува барањата за одговорност и репарации за минатите злосторства, но и секоја форма на структурална промена за решавање на основните причини за родовата нееднаквост и насилство врз жените, во различните општества во регионот.

¹ Извештајот главно се фокусира на земјите наследнички на поранешна Југославија. Регионот на поранешна Југославија понекогаш се нарекува и Западен Балкан, особено од страна на Европската унија и на нејзините земји членки. Во извештајот се користат и изразите, земјите на поранешна Југославија, Балкан и внатрешно променлив регион. Истражувањата за овој извештај се фокусираат конкретно на Босна и Херцеговина, Хрватска, Србија и на Косово.

² Погледнете ја анализата за Балканската истражувачка репортерска мрежа (БИРН), Ања Владисављевиќ, Младен Лакиќ и Блерта Бегишоли, „За жртвите силувани во балканските војни, компензацијата доаѓа предоцна“, Приштина, Сараево, Загреб, јуни 2019 година, достапна на <https://balkaninsight.com/2019/06/19/compensation-comes-late-for-rape-survivors-of-balkan-wars/>

³ Погледното го извештајот „Одржување на ветувањето: Решавање на неказнивоста во Западен Балкан“, од мај 2018 (во понатаможниот текст, извештај на Импјунити Воч, *Одржување на ветувањето*, 2018). Во извештајот е утврдено дека: „Дваесет години по завршувањето на конфликтот, неказнувањето на злосторствата извршени за време на конфликтите, е раширено и вкоренето низ целиот Балкан. Од тоа корист имаат политичките системи кои функционираат користејќи се со националистичка идеологија и кои во своите редови ги вклучуваат поранешните воени злосторници. Овие структури досега успеваа успешно да го водат јавниот дискурс за минатото и да ја избегнат одговорноста“.

Оттука, извештајот најпрво ќе ги разгледа контекстуалните причини⁴ кои овозможија овие системи, по транзицијата во 1990-тите години, да се здобијат со значителна моќ и истата да ја одржуваат, и зошто родовите прашања се оставени настрана (Глава I). Второ, ќе процени што значи ова за политиката на транзициската правда (ТП) и нејзиниот потенцијал да придонесе за родовата трансформација. Тој ќе демонстрира како овие контексти ги обликуваат политиките на транзициската правда, како на пример, оние кои се однесуваат на процесирањето, на барањето вистина, на репарациите и на напорите за институционална реформа. Извештајот открива дека до денес, недостасува поширока родова трансформативна перспектива на политиките на транзициската правда на Балканот и оти е ограничена на законското решавање на сексуалното насилство поврзано со конфликтите (Глава II)⁵. Во извештајот, особено ќе се осврнеме на тековниот процес на проширување на ЕУ и како овој процес ги зајакнува - или не ги зајакнува - пристапите на транзициската правда, во поглед на нивниот родов трансформативен потенцијал, за да се демонтираат системите на неказливост и другите фактори кои ја маргинализираат улогата на жените, вклучително и патријархалните структури. Во својот заклучок, извештајот ќе даде некои препораки за напредок. Главната публика на овој извештај се креаторите на политики, како на меѓународно, така и на локално ниво. Извештајот, исто така, би требало да му помогне и на граѓанското општество, во заострувањето на неговите аргументи, во сите активности за лобирање што тоа ќе ги преземе, во однос на локалните влади и на меѓународните актери.

Движечката сила зад извештајот е силната увереност за „никогаш повеќе“. Влијанието на војната и конфликтот и нивните последици е катастрофално за жените. Придонесот за промена на овој образец, е суштината на овој извештај. Фактите се јасни. Истражувањата покажуваат директна врска помеѓу родовата еднаквост и превенцијата на конфликтот⁶. На Балканот, системите на неказливост, ѝ стојат на патот на родовата еднаквост. Иако овие системи се разликуваат по својата природа и цел, некои се поврзани со проектите за изградба на нацијата, што промовираат етнонационалистичките идеологии, други ова го комбинираат со напредокот што има за цел распаѓање на мултиетничката држава. Во секој случај, сите тие претставуваат реална безбедносна закана за идната стабилност во регионот.

Процесот на проширување на ЕУ е можност да се промени оваа динамика. Сепак, за да се направи тоа, политиката на транзициската правда треба да интегрира подобри родови трансформативни пристапи, кои, на теренот, за жените, прават вистинска и одржлива разлика. Рамката на ЕУ политиката за транзициската правда (2015) е добра почетна точка, но нејзиниот реален родово

⁴ Ве молиме, обрнете внимание на важноста на контекстно чувствителните пристапи врзано за транзициската правда на Дјути и Сајлс, Меѓународен центар за транзициска правда (МЦТП), *Мозаици на правдата, како контекстот ја обликува транзициската правда во фрактурираните општества*, 2017 (во понатамошниот текст МЦТП Мозаици на правдата). Студија за опсегот на Импијунити Воч, *Практиката на транзициската правда: Поглед наназад, придвижување напред*, мај 2016, стр. 5.

⁵ Ве молиме погледнете ја дефиницијата на ООН жени за родовата трансформација, поимник на ООН Жени за родовата еднаквост, достапен на <https://trainingcentre.unwomen.org/mod/glossary/view.php?id=36>: Трансформација на нееднаквите родови односи заради промовирање на заедничка моќ, контрола на ресурсите, донесување на одлуки и поддршка за зајакнување на жените. Репарациите што го поддржуваат економското зајакнување на жените, исто така, можат да придонесат за трансформативна правда, ставајќи ги жените во подобра позиција при уривањето на историските обрасци на подреденост и социјална исклученост, со цел да се отстранат постојните структурни нееднаквости, кои довеле до насилство или истото го охрабрувале.

⁶ Совет за безбедност на ООН, Извештај на генералниот секретар за жените, мирот и безбедноста (S/2018/900), 9 октомври 2018 година, ставка 7.

трансформативен потенцијал треба да биде зајакнат и во контекст на различните ситуации во земјите од поранешна Југославија. Во имплементацијата треба да се оди подалеку од зборовите, за да се покаже политичка храброст на теренот и солидарност со жртвите и со преживеаните. Извештајот, сепак, утврдува дека сме далеку од ваквото размислување.

Методологија и изрази на благодарност

Извештајот се базира на серија интервјуа направени во регионот и на сеопфатент преглед на постоечките документи за родовата еднаквост и транзициската правда, во земји од поранешна Југославија.

Серијата интервјуа беа спроведени како директно, на теренот, така и преку телефонски разговори со повеќе актери од меѓународните и од регионалните организации, од граѓанското општество, со групи на жртви и невладини организации, со активисти за човекови права и со припадници на академската заедница. Интервјуата беа спроведени во период од шест месеци. Беа одржани и пратечки состаноци за да се обезбеди точност на информациите, презентирани во овој извештај.

Извештајот има и политички карактер и не се стега да презентира мислења за чувствителни прашања, што честопати се изоставени во дискусиите за политиките. Иако како основа ги користи принципите и стандардите, извештајот настојува повеќе да работи на визијата за ТП и за родовата еднаквост, која може да доведе до промени и која, од овие причини, е и аспиративна по природа. Ова е одговор на согледувањата на авторот, дека воопшто во регионот, постои алармантен недостиг на надеж и амбиција за ТП. Извештајот настојува да го пренесе наративот кој досега не е кажан или е кажан само од малобројно малцинство, и се обидува да придонесе за промена на перспективата; да внесе свеж поглед на проблемот. Извештајот е и давање на мислење, но тој ја зема предвид и постоечката емпириска работа. Ја потврдува потребата да се направи врска помеѓу емпириската работа и политиката.

Поминаа повеќе од 20 години од крајот на конфликтите на Балканот. Овој извештај, но и другите дела на Импјунити воч, во регионот, е фокусиран на научените лекции. Низ нашата интеракција со актерите во регионот, откриваме дека, кога станува збор за транзициската правда, регионот е во лоша состојба. Нерешените поплаки од минатото, заедно со неуспешните економски политики, кои ги поддржуваат корумпираните политички елити, можат повторно да предизвикаат насилан конфликт. Овој извештај ја презеде одговорноста да укаже на широко распространетиот неуспех, да се научи од направените грешки, не за да впери прст, туку да инспирира промена на политиката во регионот, но и пошироко, во други ситуации каде транзициска правда моментално е релевантна.

На извештајот треба да се гледа како на жив документ и како на платформа/центар на идеи, кои можат дополнително да се развиваат. Откако беше напишан, извештајот неколкупати беше дополнуван, со цел да се земат предвид тековните дискусии и новите импресии, што произлегоа од различните посети на теренот. Затоа, на извештајот не треба да се гледа како на нешто што е завршено, како на завршна изјава, туку како на процес. Авторот се надева дека извештајот ќе придонесе кон дијалогот и дека ќе не потсети на сите иницијативи што придонесоа да се размислува за транзициската правда во регионот - како на пример, Женскиот суд – кои, од друга страна, се соочуваат со ризикот да бидат целосно заборавени од креаторите на политиките.

Авторот сака да им се заблагодари на сите што беа подготвени да бидат интервјуирани за овој извештај. Посебна благодарност им упатува на нашите партнери, вклучувајќи ги БИРН и Центарот за постконфликтни истражувања.

Нивната поддршка беше непроценлива и авторот им е крајно благодарен за нивниот увид, предлози и размислувања, кои беа споделени во контекст на подготвувањето на овој извештај. Авторот би сакал да изрази благодарност и до координаторот на Женската меѓународна лига за мир и слобода (ЖМЛМС) за Босна и Херцеговина, чии коментари и предлози значително го зајакнаа овој текст.

Глава I

Контекстуални фактори кои ги поддржуваат системите на неказнивост и ја поткопуваат родовата еднаквост

Како што покажува неодамнешниот извештај на Импјунити воч, „дваесет години по завршувањето на конфликтот, неказнувањето на злосторствата извршени за време на конфликтите, е раширено и вкоренето низ целиот Балкан. Од тоа корист имаат политичките системи (во понатамошниот текст системи на неказнивоста) кои функционираат користејќи се со националистичка идеологија и кои во своите редови ги вклучуваат поранешните воени злосторници”⁷. Овие системи во различни земји од регионот ја држат политичката моќ, но, исто така, до ден-денес, како што ќе биде подолу објаснето, и економската моќ. Од сите страни, во поранешна Југославија системите на неказнивост беа во можност успешно да ја зајакнат високо машката култура која жените ги потчинува социјално, економски и политички. Во овие рамки, групниот идентитет, дефиниран преку етничката припадност и религијата, станува пресуден критериум за политичкиот живот, припадноста и за начинот на организирање на општеството. Тие не нудат, ниту малку, или пак, сосема малку, простор за разновидност, инклузивност и еднаквост, во сподолувањето на моќта и давањето услуги, како што тоа го промовираат родовите трансформативни идеи. Привилегираниот пристап до парите, честопати преку незаконски и корумпирани практики, во неограничената и неконтролираната економија, им обезбеди на овие системи дополнителна моќ и придонесе тие да се зајакнат – при што изразот „тие“ се однесува претежно на мажите⁸. Како што тврдат многу коментатори, овие системи претставуваат реална закана за безбедноста. Тие можат да бидат причина за повторување на конфликтот. Тогаш, товарот, повторно ќе го понесат жените.

Постојат многу контекстуални фактори, кои се одговорни за воспоставување на тековното статус кво и кои доведоа до длабока нееднаквост на просторот што им е даден на системите на неказнивоста, од една страна, и на идеите околу родовата трансформација, од друга страна; при што првото, речиси целосно, го исполнува просторот за „политички промени“. Ние, во нашата анализа, ќе се фокусираме претежно на надворешните фактори. Причината лежи во тоа што тие имаат тенденција да бидат запоставени или потценети, кога станува збор за нивното значење за промените. Важна причина за загриженост, останува можноста, вкоренувањето на сегашниот статус кво, да се случи под надзор на меѓународната заедница, а особено на ЕУ, како важен двигател на промени. Ние ќе демонстрираме како надворешните фактори придонеле за зајакнување на системите на неказнивоста, со тоа лимитирајќи го просторот за родови прашања и родова трансформација, и покрај јасните политички определби, дадени на хартија. Ние не тврдиме дека тоа е намерно направено. Сепак, сигурни сме дека

⁷ Погледнете го извештајот на Импјунити воч „Одржување на ветувањето“, 2018 година, Нав.дело.

⁸ Женска меѓународна лига за мир и слобода, *Феминистичка перспектива за постконфликтна обнова и опоравување - случајот на Босна и Херцеговина*, 2019 година (во понатамошниот текст извештај на ЖМЛМС 2018); Жени во црно, Женски суд: За настанот во Сараево и за продолжување на процесот, Белград 2017 (во понатамошниот текст Женски суд, 2017 година); Извештај на генералниот секретар на Обединетите нации за сексуалното насилство поврзано со конфликти, Босна и Херцеговина С/2019/280, 29 март 2019 година, стр. 36 (во понатамошниот текст 2019, Извештај на СБООН за СНПК), достапен на <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2019/04/report/s-2019-280/Annual-report-2018.pdf>. Интервју со Центарот за женски студии, Белград, ноември 2018 година; Интервју со Мрежата на жени на Косово, Приштина, ноември 2018 година.

политички информирани пристапи, што ги поврзуваат контекстот со политиката, околу прашањето за транзициската правда и родовата еднаквост, би можеле да придонесат да се избегнат некои од лошите последици, наведени во овој извештај. Фокусирајќи се главно на надворешните фактори, извештајот никако не сака да ја минимизира одговорноста на локалните актери и структури, кои ја снесат главната одговорност. Извештајот има за цел да придонесе за формирање пристапи, што ќе ги променат локалните структури и актери, и ќе ја истакне улогата што меѓународната заедница, со сите свои ограничувања, може и треба да ја игра во овој поглед.

1. *Надворешните актери го опишаа просторот за обнова преку етничка призма, каде етничката поделба на власта е единственото решение за мир, помирување и стабилност на долг рок.*

Во просторот за обнова, по конфликтите во 1990-тите, доминираа моќни националистички елити, кои беа во можност да ги заработат клучните институции во новоформираните држави. Тие дојдоа на власт или беа во можност да ја одржат власта, со поддршка на меѓународната заедница, вклучително и на западните сили. Ова се сметаше за неопходно, за да се запрат борбите и да се донесе одредена стабилност во регионот⁹.

Како последица на тоа, етнонационалистичките елити утврдија, уште од раните почетоци на фазата на обнова, што е „дозволено“ да се реформира, а што не. Да се сменат дискриминаторските родови структури, не беше, во најмала рака, на врвот на нивниот список на приоритети, со исклучок на Хрватска, за време на преодниот период кој го водеше Социјалдемократската партија¹⁰. Но, и тука, призмата низ која се гледаше градењето на нацијата, беше националистичка. Процесот на пристапување во ЕУ, ова не го смени толку многу.

Гледајќи наназад, неспорно е дека постоела потреба да се соработува со етнонационалистите, заради запирање на борбите, особено во Босна и Херцеговина. Овие групи имаа значителна воена моќ во целиот регион. Како што велат некои коментатори, пристапот за повеќе еднаково родово учество во тој момент, веројатно не би донел поинаков непосреден исход, особено заради ограничениот елитистички опсег на учество, ограничен на милитаризирани елити. Проширувањето на учеството, заради вклучување на граѓанското општество, како што се феминистичките антивоени гласови, можеше да има потенцијал, одејќи подалеку од неговото силно симболично значење, да стане важен двигател за промени, на долг рок¹¹. Сепак, неколку години подоцна, се покажа дека лекциите од Босна и Херцеговина, не беа научени во Косово, каде повторно, милитаризирани елити, беа главните протагонисти во одлучувањето за тоа како да се разбере „мирот“.

Една од најголемите политички грешки што беше направена, е неспречувањето на постепената институционализација на етнонационалистичката политика низ целиот регион. Идеологиите не беа и сè уште не се оспорени; политичарите што ги претставуваа овие идеологии не беа тргнати настрана. Иако законски се бараше кривично гонење за некои воени злосторства и случаи на силување, што и симболично, и морално, беше важно за жртвите, тие не ги демонтираа овие етнонационалистички структури. Креирани се нови закони и институции од

⁹ Тони Џуд, По војната: *Историја на Европа од 1945 година*, стр. 201 година.

¹⁰ О. Симиќ, З. Волчиќ, *Транзициската правда и граѓанското општество на Балканот*, 2013 година (во понатамошниот текст Симиќ, *Транзициската правда и граѓанското општество на Балканот*, 2013).

¹¹ Марина Величковиќ, Аријана Агановиќ, Едита Мифтари, Саша Гавриќ, 1995-2015 година - Жените и политичкиот живот во постдејтонска Босна и Херцеговина, Сараевски отворен центар, 2015 година, стр. 33.

родовата областа, со цел да се одговори на меѓународните барања¹², што е позитивно, но новите структури и натаму се соочуваат со огромни препреки при нивната имплементација, што главно се должи на институционална култура која ја засилува родовата пристрасност и на високо патријархалните општества. Затоа, овие нови закони, имаа мал или немаа никаков ефект.

Западните актери, низ годините, продолжија да ги поддржуваат политичките реформи, кои ги вклучуваа и националистите. Иако можеби ова беше неопходно за да се стави крај на војната, не постоеја стратегии за да се стави крај и на доминантното влијание на националистите - честопати поради политичко користољубие и давање на приоритет на сопствените национални интереси, како што се економските можности и прашањето за миграциите. Ова ги зајакна националистите. Континуираното политичко легитимирање и, како што ќе видиме подоцна, економското зајакнување на овие структури, претставуваа постојан проблем, кој работи против одржливиот напредок/мир во регионот, а меѓународната заедница е делумно одговорна, затоа што им помага на националистите да ја развиваат и да ја зацврстат својата моќ.

Како последица на тоа, политичките системи што денес постојат во целиот Балкан, по дефиниција се непријателски настроени кон идеите за родова еднаквост и трансформација. Ова е, исто така, резултатот и на разните интервјуа што Импјунити воч ги направи во контекст на овој извештај. Продолжувањето на поддршката на овие системи, ризикува иден конфликт и нестабилност - работи што меѓународната заедница се обиде да ги избегне. По прашањето за интроспекција или проценка на ова, досега малку е направено. Ова е историски образец на Балканот, каде надворешните актери влијаат, честопати на негативен начин, но не преземаат одговорност за тоа¹³.

Клучните моменти за промена, не се искористија. Во Босна и Херцеговина постои добро документиран тренд на попустливост во реформските напори на меѓународната заедница, кон етнонационалистичките барања¹⁴. Ова ги задржа на позиција дискриминаторските структури, па дури им овозможи на етнонационалистичките групи да ја зајакнат својата моќ. Некои примери на овој „пристап на попустливост“, вклучуваат:

- Недостиг на поддршка за државното обвинителство и судовите, кога тие започнаа да ги решаваат организираниот криминал и корупција на високо ниво во 2011 година¹⁵. Исто така, во 2009, ЕУ не успеа, во доволна мера, да изврши политички притисок врз Босна и Херцеговина, за имплементирање на пресудата на МСЧП од 2009 година, со која се оспорува дискриминацијата во изборниот систем, што го прикажа структурниот проблем во Босна и Херцеговина, со институционализираната дискриминација како негативен исход од Дејтонскиот мировен договор¹⁶. Неактивноста во овие случаи дополнително им го гарантираше политичкиот простор на етнонационалистите. Акцијата можеше да го отвори патот за вистински демократски недискриминаторски процес, во кој сите граѓани би имале значајно учество, наместо тоа да биде ексклузивно право на етнонационалистичките елити. Треба да се научат лекциите од минатото. Актуелниот скандал во врска со обвинувањата за

¹² Ц.М. Хасенстаб и С.П.Рамет, *Родова (не) еднаквост и родови политики во Југоисточна Европа*, 2015.

¹³ Тони Џуд, Нав. дело.

¹⁴ Извештај на ЖМЛМС 2018, Нав. дело.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто. Европски суд за човекови права, ЕСЧП, Сејдиќ и Финци против Босна и Херцеговина, Голем совет, Пресуда. бр. 27996/06 и 34836/06, 22 декември 2009.

корупција насочени кон претседател на судски совет во Босна и Херцеговина, е добар момент да се оспорат системите на неказливост¹⁷. Заедничкото писмо на ОБСЕ, ЕУ и САД, во кое се осудуваат овие практики, е прв добар чекор и покажува солидарност кон барањата на демонстрантите на улица¹⁸. Меѓутоа, искажувањето загриженост не е доволно. Зборовите треба да ги следат дела.

- Слично на ова, протестите ширум Босна и Херцеговина, кои се одржаа во 2014 година, на кои се бараше социјална правда и реформи против корупцијата, можеа да ѝ отворат простор во новата нација, за надминување на етничката поделеност и за поголема ангажираност за пообемна социјална вклученост и солидарност; во сите области што се важни и од родовата трансформативна перспектива. Протестите, сепак, беа прекинати, со согласност на меѓународната заедница, која не ја сфати или не сакаше да ја сфати политичката ситуација и да покаже солидарност со народот¹⁹. Повторно беа направени договори за да се задволат етнонационалистите.
- Слични договори кои, наместо да ги оспорат овие системи, го промовираа национализмот, беа направени во текот на придружувањето на Хрватска во ЕУ, каде политичката експедитивност исфрли други размислувања, како што е јасниот став за репарации од штетите од војната, меѓу другите, и за жртвите на сексуално насилство поврзано со конфликтот²⁰. Бидејќи од овие репарации корист можеа да имаат и жртвите на т.н. „Татковинска војна“, националистите беа против нив. Недостигот на јасен политички став на ЕУ за репарациите, во случајот на членството на Хрватска во ЕУ, до ден-денес болно се чувствува и во другите делови на Балканот, каде што националистичките елити изнесуваат едноставен аргумент: „Ако Хрватска не мораше тоа да го направи, зошто би морале ние?“. И тековните дискусии за статусот и иднината на Косово, се чини дека нема да промовираат поинаква порака. И во овој случај, досега, на националистите им беше даван најголем простор на преговарачката маса – на сметка на другите гласови, вклучувајќи ги и оние кои се однесуваат на родовата трансформација и правдата. Прашањето е, како ова ќе се смени, по неодамнешните избори.

Како заклучок, на етнонационалистите, кои водат родова непријателска политика, во постконфликтниот период им е даден преголем простор. За да се промовираат родовата еднаквост и транзициската правда, кои можат да доведат до промена, овие структури треба да бидат оспорени и на крајот да бидат и тргнати. Тука улогата на транзициската правда е важна, но, како што ќе биде прикажано во продолжение, таа е замислена премногу тесно, главно како кривична правда, која вината ја става само врз индивидуалните сторители, претставени како одметници, при што продолжува да му се дава простор на поширокиот систем на неказливост.

¹⁷ Погледнете го текстот објавен од БИРН, автор Даниел Ковачевиќ „Top Bosnian Judicial Official Faces Disciplinary Probe“, БИРН, јуни 2019, достапен на <https://balkaninsight.com/2019/06/01/top-bosnian-judicial-official-faces-disciplinary-probe/>

¹⁸ Погледнете го извештајот на Глобал пост од јуни 2019, достапен на <https://theglobepost.com/2019/06/26/bosnia-judiciary/>

¹⁹ Дениса Костовицова (2013) *Граѓанското општество и помирувањето во Западен Балкан: големи очекувања?* Евиола Прифти (ед.), Европската иднина на Западен Балкан - Солун @10. Институт за безбедносни студии на ЕУ, Париз, Франција, 2013, стр. 101-109.

²⁰ Симиќ, Транзициската правда и граѓанското општество на Балканот, 2013 Нав. дело. Интервјуа спроведени од авторот.

Политичката порака што доаѓа од Балканот, е дека дискриминацијата, со намалување на моќта во рацете на некои личности, може да се институционализира, без вистински политички последици. И може да се исплати. Политиката беше и е „свет на мажите“ на Балканот, но, всушност, и во многу други делови на светот. Можностите кои се појавија по конфликтите во 1990-тите години, за пробивање на овие системи, беа пропуштени. А оваа реалност и денес го прогонува регионот.

2. Надворешните актери го опишаа преминот во неолиберална економија, како апсолутна неопходност, без да се обрне поголемо внимание на тоа кој би имал корист од ваквите политики

Надворешните актери, преку политиките, ги опишаа транзициските процеси на Балканот во 1990-тите години, меѓу другото, и како неопходна трансформација од државен социјализам во неолиберална економија²¹. Оваа трансформација, која беше поврзана со напорите за демократизација, беше силно туркана од меѓународната заедница, претежно преку низа економски реформи, од кои најважните водеа кон ЕУ и Светската банка²².

Економската логика беше да се создаде раст, преку намалување на изразените ограничувања и долгови, кои честопати се сметаа за резултат на премногу бирократските државни структури, но и на скапите социјални давачки и премногу заштитничките стандарди на трудот. Целта беше да се зголеми конкурентноста за да се донесат инвестиции, да се отворат работни места и да се постигне стабилност. Оваа логика е и во срцето на процесот на пристапување во ЕУ.

Како што можеме да видиме денес, овие економски реформи не ги донесоа очекуваните резултати. Не ги уништија „старите структури на моќ“; националистите останаа на власт и - заедно со институциите и деловните групи поврзани со нив - спречија секаква реална реформа, секако вистинско отворање на економијата, што на крајот би им донело корист на сите. Но, овие контекстуални фактори, не беа адекватно интегрирани во економските реформи од страна на меѓународната заедница, која, во постконфликтниот период, економски и финансиски вложуваше во регионот²³.

Никој не се праша кој би имал, во крајна линија, бенефит од економската реформа и инвестициите, или кого точно го поддржува меѓународната заедница. Денес е јасно дека најголема корист, како економска, така и политичка, имаа системите на неказливост, кои во минатото беа вмешани во насилствата. Исто така, јасно е, дека главни губитници се жените, малцинствата и оние кои се спротивставуваат на политичкото и на економското статукво.

Од родова перспектива, контекстуалните фактори не беа земени предвид, на пример, во однос на тоа како оваа економска трансформација, која на крајот не успеа²⁴, ќе вијае на жените и како тие гледаат на неа. Иницијативите за

²¹ Погледнете, Европска комисија, Веродостојна перспектива за проширување, за засилен ангажман на ЕУ со Западен Балкан, соопштенија на Европската комисија до Европскиот парламент, Советот, Европскиот економски и социјален комитет и Комитетот на регионот, Стразбур, 6.2.2018, COM (2018) 65 финал, стр. 5 – 6. Волфганг Петрич. “Geopolitik am Balkan: China, Russland, Türkei und die arabischen Golfstaaten als Akteure in Südosteuropa” - 3/2018: Europaeische Rundschau.

²² Извештај на ЖМЛМС 2018, Нав. дело.; Женски суд, Сараево, 2015.

²³ Реформите во многу случаи беа финансирани преку заеми и кредити, што ги објаснува и огромните долгови во кои се најдоа земјите во регионот.

²⁴ Сепак, некои би тврделе дека целта на економската трансформација - општествата да се трансформираат од социјалистичка во (нео) либерална структурирана економија - успеале. Погледнете го извештајот на

економски реформи не ги земаа предвид минатите искуства врзано за социоекономското насилство, особено оние од времето на конфликтите. Меѓународната заедница го поддржа наметнувањето на неолибералните економски реформи, без да размислува за минатите и за сегашните социоекономски реалности на теренот, особено оние што се однесуваат на жените.

Тука треба да се разгледа уште еден важен фактор, а тоа е дека социјалната интеграција, по распадот на поранешна Југославија, се случи под националистички услови и оти, дополнително, интеграцијата се случи преку брутална акумулација на капитал, преку општествено и економско насилство²⁵. Конкретно, фактот дека жените од сите етникуми ги искусија овие промени во вид на големи загуби, со губење на работните места и средствата за приход, со тоа што беа втурнати во сиромаштија и со нивна потчинетост на засилените патријархални структури, не беше соодветно опфатен во овие политики за обновата²⁶. Наместо тоа, женските прашања беа прогласени само како прашање на владеењето на правото, неповрзани со економските аспекти. Замисленото законодавство за недискриминација, се гледаше како одговор, и покрај селективното гонење за физичка повреда. Но, обновата, која продолжи паралелно, многу жени ја доживеаја како неправда и неказливост; како социјална и економска неправда.

Оние кои незаконски се збогатија за време на војната, продолжија да го прават тоа и во постконфликтниот период, добивајќи корист од парите за обновата, што влегоа во регионот како поддршка на економските реформи. Овие групи и структури ја контролираат политиката, институциите за владеење на правото, пристапот до пазарот на труд и економијата, во пошироки рамки. Неспорно, тоа им беше лесно.

Факт е дека економската и политичката реалност, што секојдневно ја искусуваат жените во земјите од поранешна Југославија останува, најблаго речено, застрашувачка. Родовите политики кои се фокусираат само на законско зајакнување на правата на еднаквост, без да ги земат предвид и економските реалности и без да истражат кој има корист од сегашната економија, нема да сменат многу. Да се препознае овој факт и да се делува во согласност со него, ќе биде важен чекор.

Да сумираме, токму наведените контекстуални фактори, е важно да се земат предвид во сите напори за реформа. Како што покажува неодамнешниот извештај на Женската меѓународна лига за мир и слобода, ова не е така²⁷. Она што останува да се каже е дека неуспешните економски реформи, финансиски ги зајакнаа системите на неказливост, обезбедувајќи им, покрај политичка моќ, што можеле да ја стекнат по војната во 1990-тите, и економска моќ. Наместо да бидат двигател на трансформацијата за жените, овие реформи имаа ефект на ослабување на аспирациите за родова еднаквост.

ЖМЛМС од 2018. Тие ќе додадат дека неолибералните структури не му помагаат на општеството да се опорави од војната и да ја обезбеди толку потребната социјална правда, како платформа за градење на одржлив и родов праведен мир.

²⁵ Женски суд, 2017.

²⁶ И политиката за проширување на ЕК и реформскиот пакет на Западен Балкан, ги одвојуваат економските реформи од прашањата за родова еднаквост.

²⁷ Извештај на ЖМЛМС 2018, Нав.дело.

Глава II

Како контекстот ги обликуваше политиките за транзициската правда и родовата еднаквост

Овие контекстуални фактори, кои беа наведени, ги обликуваа транзициските политики на Балканот и нивниот потенцијал, да имаат родов трансформативен ефект. Политичката попустливост, која произлезе од начинот на кој беше решен конфликтот, и економските интереси кои преовладуваат, обезбедија малку простор за решавање на родовата и на транзициската правда, од поширока, сеопфатна перспектива.

Ова значеше дека ТП во земјите од поранешна Југославија, не можеше да го искористи својот целосен потенцијал, да биде трансформативна. Сметаме дека тука проблемот не е до механизмите на транзициската правда, туку дека тој повеќе се однесува на неуспехот на политиката, која, со или без волја, не одговори стратешки на контекстуалните фактори и не се обиде да ги смени. Оваа пропуштена можност не е изненадување, од гледна точка на оние што се на власт, кои имаат корист од структурите на неказливост, но е за изненадување од перспектива на меѓународната заедница, која тврди дека е силен поддржувач на ТП, вклучително и на нејзиниот потенцијал за родова еднаквост.

Следните страници ќе дадат неколку примери за тоа како транзициската политика, беше обликувана од овие контекстуални фактори и какви последици ова има, од родова перспектива. Повторно, ова го гледаме од перспективата на политиката на меѓународните актери, како што се ЕУ и Светската банка. Причината лежи во тоа што оваа перспектива досега е недоволно застапена и што постои итна потреба да се научат лекциите, за да се промени сегашната политика на транзициската правда, но и за да не се повторат истите грешки во други контексти, каде интервенира меѓународната заедница.

1. Политиките на транзициската правда премногу тесно се фокусирани на кривичната правда

Една од клучните функции на транзициската правда е оспорување на неказливоста. Неказливоста на тешките кривични дела, извршени во минатото, ги поткопува одржливиот мир, помирувањето и демократијата. На индивидуално ниво, континуираната неказливост повторно ги виктимизира оние што биле подложени на злоставување. Тоа ги задржува во минатото и не дозволува да продолжат понатаму. Потребни се сеопфатни политики, кои, по масовните злосторства, се осврнуваат на различните потреби за правда, што постојат во едно општество. Овие потреби може да се движат од барања за заслужена казна, како што е кривичното гонење на сторителите, преку пореставративни потреби за правда, како што е барањето вистина и репарации, до дистрибутивни потреби за надминување на основните причини, како што се нееднаквоста и превентивните потреби, за да се воспостават гаранции дека работите нема повторно да се случат. Во текот на изминатите децении, жените од различни општества, беа на чело на идентификувањето на овие потреби за правда и борбата за нив.

Во регионот не беше ништо поинаку. Војните во 1990-тите однесоа многу жртви, а жените особено беа целени, бидејќи тие беа подложени на силување и мачење. Беа убивани, економски експлоатирани и социјално маргинализирани. Женските групи, со текот на годините, идентификуваа повеќе барања за правда, како што е

барањето за кривично гонење на сторителите, барањето за наоѓање на посмртните останки на исчезнатите лица, барањето за реституција и репарации за различните страдања, за учество во донесувањето на одлуки и нивно признавање, барањето да бидат запаметени и да им се даде уверување дека нештата се сменети²⁸. Сето ова упатува на поширок повик за борба, против неказнувањето, на сеопфатен начин.

Меѓутоа, ова не се одрази во доволна мера на политиката. Одговорот на политиката на овие барања беше премногу тесен, фокусиран главно на кривичната правда. Другите, повеќе холистички пристапи, кои би ги вклучиле репарациите, барањето на вистината и институционалната реформа, добија далеку помал приоритет или се применуваа случајно. Добар показател за тоа е недостигот на сеопфатни политики за ТП, во која било од земјите од поранешна Југославија. Ова беше клучно барање на женските групи и можеше лесно да се спроведе со постојан политички притисок од страна на ЕУ и на нејзините земји членки.

Друга индикација може да се најде во годишните извештаи на ЕК за напредокот на земјите, кои се дел од политиката за проширување на ЕУ. Главниот фокус тука е на домашните предмети на воени злосторства; другите механизми се опфатени многу пократко и на неповрзан начин²⁹. Со текот на годините, поддршката за РЕКОМ³⁰ не даде никакви значајни резултати, поради недостиг на одржлива политичка поддршка, покрај дарежливите финансиски придонеси.

Последица од ваковиот тесен политички пристап, е тоа што транзициската правда не може да го искористи целиот свој потенцијал, за да придонесе кон трансформацијата и разоткривањето на интегрираните системи на неказниност, вклучително и од родова перспектива. Таквиот пристап ги остави недопрени родово непријателските и етноцентричните идеологии и им даде малку 'муниција' на оние што се обидуваа да го оспорат просторот на повоена општествена интеграција, обликуван од националистите, вмешани во военото насилство и воените злоупотреби. Така, структурите што беа одговорни за насилството врз жените, останаа недопрени. Политиките на ТП не успеаја да се справат со суштинскиот процес - борбата против неказниноста. Ова е лоша вест, како од родова перспектива, така и пошироко, за борбата против неказниноста на Балканот воопшто.

Контекстуалните фактори, особено етничките аранжмани за поделба на моќта, како што се во Босна и Херцеговина, а некои се протегаат и во Косово, ја втурнаа транзициската правда во тесни пристапи.

Подлабоката анализа открива дека аранжманите за поделба на моќта, во некои од постконфликтните простори во поранешна Југославија, придонеле за стеснување на опсегот на напорите на транзициската правда, „само на гонењето“. Ова може да предизвика некои контроверзии, но кривичната правда, најверојатно, е

²⁸ Лејла Хахимесиќ, Последици од сексуалното насилство поврзано со конфликтот врз постконфликтното општество: Студија на случај на репарации во Босна и Херцеговина, во делот Ни Аолен, Ф Кан, Н, Хајнес, Д.Ф., Ваљи, Х (ед), Оксфордски прирачник за родот и конфликтот (*The Oxford Handbook of Gender and Conflict*), 2018, стр., 508 (во понатамошниот текст Ни Аолен, *Оксфордски прирачник за родот и конфликтот*, 2018).

²⁹ За извештаите за напредокот на ЕК за земјите од Западен Балкан, видете ја веб-страницата на европската политика на соседство и преговори за проширување, достапна на https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/package_en.

³⁰ Акронимот РЕКОМ се однесува на Регионалната комисија за утврдување на фактите за воените злосторства и другите тешки повреди на човековите права, извршени на територијата на поранешна СФРЈ, од 1 јануари 1991 до 31 декември 2001.

„помалото зло“ и пилула што може најлесно да се проголта, за оние кои посредуваа во крајот на конфликтот и одлучуваа за параметрите за обнова по војната. Не е тајна дека кривичната правда, како на домашно, така и на меѓународно ниво, во голема мера зависи од соработката, дека ќе успее да осуди само мал број на сторители, дека ќе ги цели, главно, физичките кривични дела и оти ќе ги остави недопрени економското насилство или системската неказниност. Ќе ги открие процедуралните вистини, но ќе ги остави комплексните испреплетени причини за конфликтот, кои честопати го покренувале локалните и меѓународните структури на власт и нивите интереси. Постои мал или никаков политички интерес да се каже овој наратив. Полесно е да се насочи прстот кон грст осудени „зли одметници“.

Некако се чини дека националистичките структури на Балканот, со текот на годините, успеаја да избегнат какви било реални последици или да направат какви било реални промени и покрај случаите на воени злосторства. Кривичната правда, на крајот на денот, е одговорот што е најмалку штетен за нивниот систем, особено во ситуации кога институциите се слаби или кога е лесно врз нив да се влијае. Оваа реалност е во спротивност со „големото ветување“ и со очекувањата за правда, во момент кога беше голем притисокот врз јавноста, која сведочеше на првата, во целост, телевизиска екранизација на војната. Ова очекување исчезна, особено по затворањето на Меѓународниот кривичен трибунал за поранешна Југославија (МКТЈ). Неуспехот на МКТЈ да ја истакне својата комуникативна функција, преку зајакнување на движењата што на теренот се бореа за правда во поранешна Југославија, се повтори. Националистите веќе предолго имаа премногу простор за зајакнување на своите идеологии и ширење на својот наратив.³¹

Потребни се пошироки пристапи што ќе ја доведат ТП на ниво на цела заедница

Ние не тврдиме дека кривичната правда нема никаква улога. Жртвите ја бараа и продолжуваат да ја бараат. Она на што можеме да сведочиме во земјите од поранешна Југославија, е дека општеството, сепак, е премногу ранливо, за самото да го носи товарот на транзициската правда и да ги смени родовите непријателски идеологии. Најдобар пример за ова е денешната ситуација во Приедор, северна Босна и Херцеговина. Приедор беше првото место каде се случи етничко чистење во раните 1990-ти години. Изршените злосторства беа предмет на процесирање пред МКТЈ и пред Судот на Босна и Херцеговина. Кога денес ќе се посети Приедор, брзо може да се согледа дека ништо не се сменило, особено за преживеаните жени. Траумата на етничко чистење секојдневно се проживува, преку провокацијата од локалните власти, што се изразува преку ревизионистичкиот став низ реинтерпретацијата на местата на сеќавање³², но и економски, при барањето на работа. Многумина едноставо се откажаа и заминаа.

Постои зголемена свест во дел од меѓународната заедница, особено во Босна и Херцеговина, за недостатоците на тесниот пристап кон ТП. Пример за тоа е Фондот за население на Обединетите нации (УНФПА), кој работи на сексуалното насилство поврзано со конфликтите, бидејќи го толкува пристапот до правдата во многу поширока смисла, со тоа што ја признава можноста за структурни проблеми, како што е стигмата во семејството и во заедницата, кои, за повеќето

³¹ Институт за интегрирани транзиции, Враќање на основите: Транзициска правда, комуникации и општествен наратив (излегува во 2019).

³² Еден од примерите е логорот Трнополе, каде за време на кампањите на етничко чистење, претежно жените, децата и постарите мажи биле задржувани и подложени на злосторства против човештвото. Денес оваа локација е место на сеќавање на српските херои од војната во 1990-тите.

жени, можат да постават несовладливи пречки, во барањето на нивните права³³. Други фактори, како што се недостигот на постојана политичка поддршка за институционална реформа, како и имплементацијата на постојните закони (на пример, жртвите честопати не можат да им пристапат на своите права, затоа што немаат пари за имплементација на овие права, па оттука тие се откажуваат од обидот) и борбата против неказливоста пошироко, исто така, и од меѓународната заедница, доведоа до фрустрација кај жртвите и кај активистите, дека до промена нема да дојде.

И други организации бараат да се заземе поширок пристап. Фокусот кој Организацијата за безбедност и соработка во Европа (ОБСЕ) го стави на образованието, вклучително и на учебниците по историја, е уште еден пример на поширок пристап, кој повеќе се фокусира на заедницата и на културното ниво. Заедничкиот извештај на мисијата на ОБСЕ во Косово од 2018 година, за перспективата на мажите за родовата еднаквост во Косово, е уште еден пример за разгледување на структурните димензии, во контекст на транзициската правда³⁴. ЕУ засега заостанува зад ова, бидејќи таа, во својот ангажман околу ТП, претежно постојано се фокусира на процесирањето на воените злосторства³⁵. Сите овие активности на меѓународната заедница треба да бидат проследени со темелна проценка за соодносот меѓу инвестициите и нивниот вистински исход, односно која е вистинската промена што тие ја направија на теренот за жртвите и за преживеаните. Вложувањата на меѓународната заедница, исто така, треба да бидат одраз на тековните потреби на жртвите и на преживеаните, и да не ја следат политиката или приоритетите на донаторите, утврдени во Брисел, Њујорк или Женева.

Областа во која е потребна поголема политичка поддршка се репарациите³⁶. Низ годините, прашањето за репарациите, заедно со неговата монетарна компонента и со силната функција на препознавање со признавање на штетата што им е нанесена на преживеаните, е манипулирано од страна на националистите, кои

³³ Погледнете ја веб-страницата на УНФПА Босна, достапна на <https://ba.unfpa.org/>. Погледнете го и извештајот од 2019 година, на генералниот секретар на ООН за сексуалното насилство поврзано со конфликтите. Погледнете ја неодамнешната регионална конференција, организирана во Сараево (25-26 септември) на Меѓурелигискиот совет (МРС) на Босна и Херцеговина и Фондот за население на Обединетите нации (УНФПА), за поддршка на луѓето што преживеале сексуално насилство поврзано со конфликтот, достапна на <https://ba.unfpa.org/en/news/inter-religious-council-bih-held-conference-sustaining-peace-through-trust-building-and>. Конференцијата е дел од заедничката програма на ООН, „Барање на заштита, поддршка и правда за лицата што преживеале сексуално насилство поврзано со конфликтот во Босна и Херцеговина“, имплементирана од ИОМ, УНДП, УНФПА и ООН жени. Имајте предвид дека бројот на жени кои бараат инвалидски пензии поради преживеаното сексуално насилство поврзано со конфликтите, таму каде постојат, во Западниот Балкан е многу ограничен и е резултат на стигмата и другите структурни фактори, кои им создаваат пречки на потенцијалните апликанти.

³⁴ ОБСЕ, Машката перспектива за родовата еднаквост во Косово, главни наоди од Меѓународното истражување за еднаквоста на мажите и родовите, мај 2018.

³⁵ Зборувајќи позитивно, ЕК во својот извештај за напредокот од 2019 ја потенцира пораката дека стратегиите за процесирање, треба особено да се занимаваат со системските и/или структурни димензии на масовното кршење на правата. Оваа порака редовно се дава во годишните извештаи за напредокот на ЕК. Позитивен пример е неодамнешниот извештај за напредокот на Косово, во кој се истакнати предизвиците што ги поставуваат системите на неказливост. И во извештајот за напредокот на Србија се спомнуваат овие предизвици. Потребно е тековно политичко следење, како и во случајот на техничка поддршка на Косово. Потребен е поконзистентен фокус на политиката, врз случаите на сексуално насилство поврзано со конфликтите и врз начинот на кои тие се рефлектираат во обвинителските стратегии. Тука, само извештајот за напредокот на БиХ, доследно се бави со ова прашање. Очигледен проблем постои со Хрватска, која заостанува со процесирањето на случаите на воено злосторство, како и случаите на сексуално насилство поврзано со конфликтите, но, во рамките на ЕУ, не постојат вистински механизми со кои ова би било оспорено. Погледнете ги извештаите за напредокот на ЕК, Нав. дело.

³⁶ Женската меѓународна лига за мир и слобода, како дел од жените кои организираат промени во Сирија и во Босна и Херцеговина, *Концепт и рамка за развој на родово чувствителна програма за репарации за цивилни жртви на војната во Босна и Херцеговина*, 2015.

вешто успеаја да ја подредат војната и нејзините последици, како дел од нивната политичка агенда. Наместо да признаат дека штета им е нанесена на сите страни, без разлика на етничката припадност, репарациите ги претворија во терен за поделби и натпревар околу прашањето, која група најмногу страдала. Инструментализирано на овој начин, прашањето за репарациите го изгуби својот трансформативен потенцијал, со оглед дека тие повеќе не можат да имаат улога во промоцијата на општествената интеграција. Овој неуспех најмногу го почувствуваа жените. Зачудувачки е што 20 години по војната, во Босна и Херцеговина сè уште нема закон на државно ниво, за обештетување на жртвите на тортура. Новиот закон за жртвите на тортура во Република Српска е етнички пристрасен. Косово обезбедува само пензии за силувањата што се случиле до јуни 1999 година, де факто, исклучувајќи ги жртвите од српска националност³⁷. Со исклучок на Хрватска, сè уште не постои сеопфатна шема за компензација, во која било од државите од поранешна Југославија, а преживеаните имаат право само на инвалидска пензија, што е форма на социјална помош, а не обештетување. Ставањето на јасен фокус на политиката, вклучително и од страна на ЕУ, сè уште може да направи промена. Ова би значело зголемување на капацитетот во рамките на делегацијата на ЕУ околу репарациите и спроведување на редовна анализа на оваа тема, во извештаите за напредокот специфични за одредена земја, со цел оваа тема да стане дел од условеноста за пристапување во ЕУ, но и дел од политичките дијалози на високо ниво, со носителите на одлуки.

2. *Политиките ја интерпретираа транзициската правда премногу тесно, насочувајќи го погледот на физичките повреди и на видливото насилство, при што се игнорираа покренувањето на прашањето за основните причини.*

Современите дискусии во врска со политиките околу транзициската правда и родот, укажуваат на потребата од политика која ќе придонесе за решавање на основните причини за насилството и злоставувањето. Ова е, на пример, уредно признато во неодамна донесени политички документи, вклучително и оние на ЕУ. Во оваа смисла, во рамките на политиката на ЕУ за транзициската правда, се наведува: „ЕУ... ги поддржува процесите на транзициска правда, кои гледаат кон иднината, со цел трансформација на општеството, низ идентификација и соочување со основните причини за конфликтот и насилството, кои можат да почиваат на дискриминацијата, маргинализацијата или кршењето на социјалните, економските и на културните права“³⁸.

Спротивно на оваа изјава, на Балканот, напорите за правда главно се фокусираа на видливите последици од војната; силувањето, тортурата и исчезнувањето. Невидливата страна, структурното насилство, како и психосоцијалните последици, главно се изоставени. Како последица на ова, основните причини, кои лежат во дискриминаторските и сексистички практики, како на приватно така и на јавно ниво, не беа опфатени. Граѓанското општество, поточно феминистичките организации, уште од времето на конфликтот, им пружија, често со малку средства и со огромни ограничувања, поддршка на жртвите и на преживеаните. Од неодамна, и некои програми на меѓународната заедница почнаа да се фокусираат на траумата и психосоцијалните потреби на жртвите, што е

³⁷ Импјунити воч, *Одржување на ветувањето*, Нав. дело.

³⁸ Погледнете ја рамката на политиката на ЕУ, за поддршка на транзициската правда, IV, 9, достапна на http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/the_eus_policy_framework_on_support_to_transitional_justice.pdf (во понатамошниот текст рамка на политиката на ЕУ за ТП).

позитивно, но потребни се натамошни напори за зголемување на сегашната, прилично незначителна, официјална државна поддршка во оваа област³⁹.

Недостигот на систематски одговор на структурното насилство и неуспехот да се демонтираат структурите на неказниност, кои промовираат етноцентрична моќ, денес може јасно да се види во земјите од поранешна Југославија. Родовите стереотипи се институционализирани и улогата што „добрата жена“ треба да ја игра во семејството и во заедницата, е јасна⁴⁰. Конзервативизмот и патријархалните структури доживеаја препород⁴¹. Постојат зачудувачки високи нивоа на семејно насилство⁴². Факт е, а тоа е и добро документирано, дека општествено, економски и политички ангажираните жени и натаму се маргинализираат, што се гледа од недостигот на нивна реална политичка партиципација во донесувањето на политички одлуки, вклучувајќи ги тука и процесите на ТП⁴³. Придвижувачи на постоечките политички системи се, повторно, етнонационалистичките структури, кои се во можност да делуваат без страв од никакви последици. Тие можат да делуваат со целосна неказниност.

Грешките во политиката, во фазата на реконструкција по војните во 1990-тите, започнаа рано, заради недостиг на документација за поструктурните форми на кршењата на човековите права. Политиките за документирање се фокусираат исклучиво на масовното кршење на човековите права, како што се истребувањето, силувањето, присилното исчезнување и тортурата⁴⁴. Поширокото структурно насилство врз жените, вклучително и економското, социјалното и културното насилство, не беше официјално документирано и, според тоа, не е интегрирано како дел од тој наратив. Тесниот пристап воден од кривичното правосудство, го обликуваше изборот на она што треба, а што не треба да се документира. Економското насилство не се сметаше за дел од обвинителските стратегии, вклучително и кај МКТЈ. Приоритет беше даден на кршење на

³⁹ На пр. Барање на грижа, поддршка и правда за лицата што преживеале сексуално насилство поврзано со конфликтот во Босна и Херцеговина - фаза II, Активности спроведени од Меѓународната организација за миграција, во сопственост на авторот. Оваа активност е дел од заедничката програма на ООН „Барање на заштита, поддршка и правда за лицата што преживеале сексуално насилство во Босна и Херцеговина“, спроведена од ИОМ, УНДП, УНФПА и ООН жени.

⁴⁰ За родовите стереотипи во судството, видете го извештајот на ТРИАЛ Интернешнл, Митови за силувањата на судењата за сексуално насилство во војната, Сараево, 2017, достапен на <https://trialinternational.org/wp-content/uploads/2018/01/20180112-TRIAL-Rape-Myths-ENG-WEB.pdf>.

⁴¹ ФАО, Податоци разделени по род – Западен Балкан, Статистички извештаи 2005-2013, достапни на http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/nr/land_tenure/Genders_Report_WB.pdf; Погледнете ОБСЕ, Машката перспектива за родовата еднаквост во Косово, Навдело.; Марина Хјусон, Мажите во Србија, промени, отпорност и предизвици, резултати од истражувањето за мажите и родовата еднаквост - Имиџис Србија, 2018, достапен на <https://promundoglobal.org/wp-content/uploads/2018/06/IMAGES-Srbija-ENG-print-1.pdf>; Срѓан Душаниќ, Мажите и родовите односи во Босна и Херцеговина, резултати од од имиџис истражување, 2012, достапни на <https://promundoglobal.org/wp-content/uploads/2015/01/Men-and-Gender-Relations-in-Bosnia-and-Herzegovina-Results-of-IMAGES-Research.pdf>; видете и Социјални институции и родов индекс (СИРИ) 2019: <https://www.genderindex.org/>. Може да се забележи дека некои жени се на водечки позиции во владите на земјите од Западен Балкан. Ова сè уште не значи дека работите околу родовите политики и транзициската правда се менуваат.

⁴² Погледнете ја анкетата предводено од ОБСЕ за насилството врз жени: Босна и Херцеговина - Извештај за резултатите 2019, достапна на <https://www.osce.org/secretariat/423470>.

⁴³ Видете го на пр. Порталот за родовите податоци на Светска банка, достапен на <http://datatopics.worldbank.org/gender/country>. Видете ја и базата на податоци за родовите квоти на Институтот за демократија и изборна поддршка (ИДЕА), достапна на <https://www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas/country-view/47/35>. Видете ја работата на ОБСЕ, вклучувајќи ја и Компаративната студија за структурите на жените пратеници од 2013 година во регионот, на ОБСЕ, достапна на <https://www.osce.org/odihr/105940>. Погледнете ја статијата на Денис Чаркачиќ, Поразувачки број на избрани жени во ентитетот и во државниот парламент, октомври 2018, достапна на <https://istinomjer.ba/porasavajuci-broj-isabranih-sena-u-entitetske-i-drsavni-parlament/?fbclid=IwAR1mA-BD532mt43ox4Ys7P5SI696q8sMEmqbhsgfkaTyjmxKxsxBp9mRfJg>.

⁴⁴ Погледнете на пр. Ева Табо (ед.), Конфликт во бројки. Жртви на војните во 1990-тите во поранешна Југославија (1991 – 1999), Сведоштва, том 33, Хелсиншки комитет за човекови права во Србија, Белград, 2009.

граѓанските и политичките права, над сите други повеќе структурни изрази на насилство. Контекстот не дозволуваше повеќе. Тој го обликуваше она што беше политички поволно, а структурното насилство тоа не беше.

Процесите на барање на вистината, можеа да направат разлика во надополнувањето на тесниот пристап на кривичните гонења, правејќи го повеќе структурното насилство видливо. Како и да е, досега имало само многу ограничени облици на официјално барање на вистината во регионот⁴⁵. Долгогодишното задушување на официјалното утврдување на вистината, е јасен доказ за недостиг на секаква вистинска намера, да се знае што се случило и зошто се случило. Барањето на вистината, доколку се спроведе независно, би претставувало најдобра шанса за откривање на обрасците и системите кои се одговорни за насилството и за давање на препораки, како истите да се сменат. Доколку се даде вистински мандат, би се покажало дека овие системи постојат преку етнички поделби и колку, особено жените, биле жртви на овие системи. Женските судови предводени од граѓанското општество, покажаа дека потенцијалното утврдување на вистината е и стои како силен симбол, за излегување од етничката стапица, со поставување на гласовите на жените во центарот. Но, повеќето креатори на политики, денес ги заборавиле нивните пораки и препораки, и тие никогаш не беа земени предвид. Да беа сослушани, можеа да создадат контекстуално специфичен модел за похोलистички и потрансформативни пристапи на политиките на ТП во регионот.

И иницијативата РЕКОМ, предводена од граѓанското општество, со години се бори да добие официјална политичка поддршка и тоа со причина. Политичкиот простор за официјална пресметка е мал, а ситуацијата на статус кво, во различните балкански земји, го одржува тоа намерно така. Независното утврдување на вистината, може потенцијално да биде опасно за системите на неказнивост. Тоа значи дека иницијативата РЕКОМ треба да продолжи внимателно да маневрира низ ова. Согледувањето на нејзиниот родово трансформативен потенцијал и поврзувањето со базичните групи, вклучително и оние кои работат на родовите прашања, би ги зголемило нејзините шанси за повторно создавање на силно движење, што може да придонесе во борбата против неказнивоста.

Успехот во областа на исчезнатите лица, честопати се истакнува како извонреден и тој претставува важен симбол за давање на значење на правото да се знае.⁴⁶ Враќање на посмртните останки на убиените во конфликтот, е клучно барање на семејствата и донесе одредена форма на решение. Но, неговиот придонес во оспорувањето на структурите на неказнивост е сепак ограничен. Областа на исчезнатите е поле со нагласена родова тематика. Процесот не дава никакви одговори, зошто, главно, исчезнале мажите и зошто жените останале. И уште поважно, не го поставува прашањето: што се случило со жените? Се прават обиди за поддршка на репарациите и тие треба да бидат засилени. Како и да е, теренот е традиционално политички неутрален и иако имаше некои политички успеси, немаше значаен придонес во оспорувањето на структурното насилство насочено кон жените.

3. Важен наратив што е изоставен од политиките за транзициската правда е економската димензија.

⁴⁵ Погледнете, Импјунити воч, *Одржување на ветувањето*, Нав. дело. На домашно ниво, исто така, се појавуваат официјални процеси за утврдување на вистината, како што е Комисијата за Сребреница.

⁴⁶ Погледнете го извештајот на Импјунити воч, *Одржување на ветувањето* 2018, Op cit.

Во овој извештај веќе е истакнато како економскиот контекст го обликувал просторот за реконструкција во постконфликтниот период. Политиката на ТП, како дел од овој простор, не ја допреа економската димензија на војната и на постконфликтниот период и покрај, повеќе пати повторените повици на феминистичките организации.

Граѓанското општество беше и е единствениот актер што ја актуелизира економската димензија. Сведоштвата од страна на Женскиот суд, добро го документираат социјалното и економското насилство, на кое жените биле изложени во текот на процесот на распаѓањето на поранешна Југославија. „Националистичката хистерија и војните што се одвиваа паралелно со распадот“ беа средство за оние што се на власт, да акумулираат капитал, честопати преку нелегални начини⁴⁷. Логиката на етнонационализмот што ги зароби новите држави, служеше за легитимирање на бруталното социјално и економско насилство, главно од мажите, како што се грабежот на јавната и на приватната сопственост, дискриминацијата на работното место, етнички заснованата економска репресија, живеењето во оскудност и сиромаштија.⁴⁸ Сведоштвата на жените добро го опишуваат катастрофалното влијание што ова го имало врз нив и траумата што тогаш ја доживеале.

Од гледна точка на жените, повоениот период доживеа систематска ерозија на постојните системи и идеи, кои беа засновани на солидарноста и прераспределувањето. Тое е добро опишано во извештајот на Женскиот суд: „Редистрибутивната улога на државата, во обезбедувањето на економска и на социјална правда, драстично се намали, заедно со задоволувањето за интересите на националните тајкуни, на странските инвеститори и на меѓународните финансиски институции“⁴⁹. Она што одново и одново се појавува, е дека системите на неказливост можеа да имаат корист од овие случувања.

Признавањето на штетата е една од клучните цели на транзициската правда. Признавањето е важно за жртвите на индивидуално ниво, но, исто така, е важно и колективно, на општествено ниво. Признавањето, исто така, игра суштинска улога како гаранција за неповторување. Транзициската правда, до сега, не беше во можност навистина да придонесе за препознавањето на економската димензија на конфликтот, како и на постконфликтниот период. Претрпената економска штета и доживеаната загуба не беа признати, ниту соодветно беше прифатен придонесот на жените во обновата на државите. Мерките на штедење, наметнати како дел од повоената економска обнова и реформската филозофија, создадоа дополнителен стрес врз жените и ја зголемија нивната структурна маргинализација, и покрај генералниот повик за вклучување на родовите аспекти во главните политики и анализирањето во политичките заложби и изјави.⁵⁰

Овде го идентификуваме најголемиот родов јаз и најголемата потреба за промена на политиката. Тековната политика, како што е Вториот акциски план за родови прашања на ЕУ, молчи по ова прашање, како и годишните извештаи за напредокот⁵¹. Покрај тоа, постоеше многу мал, координиран и аналитички

⁴⁷ Женски суд, 2017, Нав.дело.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Извештај на ЖМЛМС 2018.

⁵¹ Во 2015, Европската комисија (ЕК) и Европската служба за надворешно дејствување го усвои вториот акциски план за родови прашања, „ГАП II“, достапен на https://ec.europa.eu/europeaid/eu-gender-action-plan-ii-gender-equality-and-womens-empowerment-transforming-lives-girls-and-women-0_en. За имплементацијата на „ГАП II“, во земјите на ЗБ, видете Никол Фарнсорт и Илириана Бањска за Женската мрежа на Косово, *Mind the*

ангажман на граѓанското општество, со некои важни исклучоци. Локалното граѓанско општество е претрупано со полнење на дупки, како што е огромната потреба за заштита на жените инволвирани во случаи на сексуално насилство и се занимава со многу сложени и софистицирани процеси на политики, особено во арената на проширувањето. Потребно е да се воспостават партиципативни и консултативни процеси кои обезбедуваат простор за размислување и развој на политики со локалните актери, кои ја земаат предвид економската димензија.

Меѓународните донатори и натаму организираат бројни работилници на тема родова и транзициска правда, но тие често завршуваат како список на проекти, најдобри практики и успешни приказни. Темите врзани за основните прашања и структурните проблеми, особено околу економското насилство и нееднаквоста, многу малку се дискутираат. Покрај проблематичниот недостиг на фокус на јавната политика, овде стануваат очигледни и проблемите на граѓанското општество, кое се води од желбите на донаторите, и како тоа анулира простор за дискусија за реалните контекстуални предизвици, со тоа што се сака фокусот да се стави само на успешните приказни⁵².

4. *Меѓународните политики ја поставија одговорноста за неуспехот врз локалните општества и заедници, без рутински да ги оценат напорите на меѓународната заедница или да ги адресираат сопствените недостатоци.*

Во областа на ТП клучна е значајната меѓународна поддршка. Таа беше најефикасна кога делуваше на инклузивен начин, со силна поддршка кон граѓанското општество. Политиката на ТП, која има за цел да придонесе кон промена, исто така, треба да ја признае комплексноста и да избегне презентирање на еднострана црно-бела слика. Минатото е премногу комплексно, со повеќеслојна одговорност.

Имајќи го предвид горенаведеното, кога ќе се прочитаат извештаите и проценките на меѓународните актери, како што се ЕУ или Светската банка, може да се види јасна распределба на одговорноста, за немањето на напредок по прашањата за родова еднаквост. Главните „виновници“ се локалните општества и нивните институции, како и патријархалните структури. Ова е, секако, точно и овие структури се зајакнати од пошироки социјални, политички и економски фактори, некои поврзани со конфликтите, некои не, кои го најдоа својот израз во милитаризацијата, насилната машкост, етнонационалните политички структури, семејното насилство и насилството над жените, воопшто. Слабите или нефункционални институции, кои честопати се водени од родова пристрасност, немаа ефект на демонтирање на овие структури. Тие не беа во можност да ја оспорат постојната култура на неказливост.

Со цел да се направи промена и да се постигне напредок во областа на родовата еднаквост, овие структурни фактори треба да се земат предвид; што на крајот ќе доведе до распад на структурите. За ова ќе биде потребна долгорочна политичка

Gap, *An Independent Evaluation of the Implementation of the EU Gender Action Plan II in Western Balkan Countries*, 2017.

⁵²Погледнете го неодамнешниот извештај на Косовскиот центар за родови студии (КЦРС) за вклучување на родовите аспекти во европските интеграции (2016). Извештајот изгледа како извештај на ЕУ, а не извештај на граѓанското општество. Презентира неколку интересни наоди во однос на недостигот на свест кај жените во Косово, околу процесот на интеграција во ЕУ и политиките за родова еднаквост, но потоа религиозно ги следи приоритетите на акцискиот план за родови прашања на ЕУ, како и пристапот насочен кон проекти, наведувајќи „дека најефикасниот начин за проследување на агендата за родова еднаквост е преку градење на успешни приказни, кои можат да се повторат на други места во земјата“. Извештајот зборува со јазикот на ЕУ, а не со јазикот на жртвите. Тој не успева да го контекстуализира проблемот и избегнува да се занимава со врските помеѓу минатото и сегашноста. Во него родовата еднаквост е пилот процес, наместо општествена визија за поддршка и борба за неа.

волја. Промената нема да се случи преку ноќ и ќе бидат потребни политики, засновани на поширока контекстуална анализа. Ова недостасува во повеќето процеси на политиката, што ги прави главно реактивни, со што може да се изгуби трансформативниот потенцијал на политиката. Ова јасно може да се види во областа на родовата еднаквост.

Политиката во оваа област главно реагира на симптомите. Основните структури не се допираат. Дозволете ни да дадеме неколку примери за ова.

Првиот пример може да биде претходно споменатата пресуда на ЕСЧП, во случајот Сејдиќ-Финци. Пресудата се осврнува на сржта на проблемот, на дискриминаторските структури што се резултат на етничките аранжмани за поделба на власта, како што е тоа предвидено со Дејтонскиот мировен договор. Овој договор, како што е претходно утврдено, значајно го ограничи просторот за родовата еднаквост и трансформативни пристапи, и повеќе од 20 години од него бенефит имаат етнонационалистичките структури, кои некажниво поминуваат за злосторствата од минатото, но и за оние во сегашноста. До 2014 година, ЕУ, по ова прашање, ја почитуваше политика на условеност⁵³. Влегувањето во сила на Спогодбата за стабилизација и асоцијација (ССА) меѓу Босна и Херцеговина и ЕУ беше условено со уставни измени во насока на отстранување на дискриминаторските одредби од изборните правила за Претседателството и Домот на народите на државно ниво. Ова всушност значеше промена на договорот за поделба на моќта, вграден во Дејтон, што, на крајот, можеше да ја ослабне моќта на етнонационалистичките структури. Ова можеше да отвори простор за поттикнување на родовата еднаквост. Но, се случи спротивното. ЕУ го промени пристапот и се согласи договорот да стапи на сила (на 1 јуни 2015 година). Лостот повеќе го немаше. ЕУ постојано ја потсетува Босна и Херцеговина дека треба ја спроведе пресудата, но досега ова немаше никаква корист, бидејќи овие структури кои имаат корист од Дејтон, немаат мотив да го сторат ова, затоа што тоа ќе ја намали нивната моќ. Она што и натаму продолжува, е политиката на решавање на симптомите, со зголемување на капацитетот на институциите и вклучување на премногу морално лути изјави, во годишните извештаи за напредокот, при што се истакнува дека сè уште ништо не е променето. Добро рече еден коментатор: „Земјите кандидати се преправаат дека сакаат да се реформираат, а ние се преправаме дека сакаме тие да влезат во ЕУ“⁵⁴.

Друг пример може да се најде во дискусиите, изјавите и извештаите, напишани од меѓународните актери, за родово базираното насилството, како во војните, така и како семејно насилство⁵⁵. Тука се прави јасна распределба на вината за насилството насочено кон жените. Доминантните конзервативни и патријархални структури, се потенцираат, и тоа со право, како главна пречка за родовата еднаквост. Како што многумина истакнуваат, овие структури се навистина одговорни за насилството врз жените, кое кулминираше со

⁵³ Работен документ на персоналот на Европската комисија, аналитички извештај, *Придружен документ*, комуникација од Комисијата до Европскиот парламент и Советот, Мислење на Комисијата за апликацијата на Босна и Херцеговина за членство во Европската унија, Брисел, 29.5.2019 СВД (2019) 222 финал, достапно на <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-bosnia-and-hersegovina-analytical-report.pdf>.

⁵⁴ Балкан Инсајд, Веско Гарчевиќ, EU Election Results Only Worsen Balkans' Bleak Perspectives, 29 мај 2019, <https://www.eurasiareview.com/29052019-eu-election-results-only-worsen-balkans-bleak-perspectives-oped/>

⁵⁵ Погледнете го извештајот за мапирање за 2018 година, на Европското женско лоби (ЕЖЛ), Регионален форум за промоција и следење на напредокот на имплементацијата на Истанбулската конвенција во Западен Балкан и Турција, достапен на <https://www.womenlobby.org/Regional-Analysis-of-Policies-and-Legislation-on-Violence-against-Women-and-the>

широкораспространето силување на припадничките на другите етнички групи, во војните во 1990-тите⁵⁶.

Меѓутоа, прашањата, кои честопати се потиснуваат, се: Зошто, на етнонационалните идеологии, што доведоа до војна и предизвикаа масовно кршење на меѓународните човекови права и на хуманитарното право, им се дозволува не само да постојат, туку и да бидат „двигатели“ на трансформирање на војната во мирот? Како тие идеологии придонесоа за зголемување на родовата нееднаквост, особено за назадување на положбата на жените во општеството? Она што произлегува од интервјуата е дека последиците од војната и политиките за решавање на овие последици, уште повеќе ги втурнаа жените во ситуации на зависност и традиционални улоги. При тоа, економскиот фактор игра важна улога. Поради неуспешните напори за економски реформи, од кои корист имаше само мала (машка) елита, жените ги загубија своите работни места, го загубија социјалниот статус во општеството и беа вратени на улогата на традиционална жена во семејството. Покрај тоа, нерешеното економско насилство, кое произлезе од војната, како што е изгубениот имот, заедно со траумата од физичкото насилство, остави длабоки лузни. Широко распространетата неказливост на овие злосторства, не дозволи тие лузни да заздрават. За ова, може уште многу да се пишува и уште многу работи можат да бидат земени предвид. Факт е дека политиките беа реактивни и немаа холистичко и интерсекциско разбирање на родовото прашање, во насока на разбивање на овие структури, или, во најмала рака, финансиски да не ги зајакнуваа.

Причината, зошто тоа не се случи, можеби лежи во тоа што ова би посочило на бројни одговорности, вклучувајќи ги и реформите и инвестициите што ги поддржува меѓународната заедница. Сето ова укажува на друга - далеку повознемирувачка - приказна, која се оддалечува од сегашниот пристрасен пристап - одговорноста за нееднаквоста да им се припише само на балканските општества, без да се разгледува генерирањето на родовата политика во областа на транзициската правда и родовата еднаквост, во рамките на меѓународната заедница, која е активна на Балканот (на пр. меѓу и во рамките на земјите членки на ЕУ). Недостигот на родова еднаквост и постоењето на патријархални структури, не се само балкански феномен. А како ова влијае врз политиката и какво влијание има воопшто, треба и понатаму да се испитува. За жал, овој факт досега не е прифатен.

5. Жените не биле дел од процесот на донесување одлуки, по кој пат да се оди во областа на транзициската правда.

Учеството и консултациите се неопходни, за ТП да биде значајна и ефективна. Ова е широко прифатено и од јавните политики. Учеството на жените во донесувањето на одлуките околу политиките за реконструкција – вклучувајќи ги тука и осмислувањето и функцијата на механизмите за транзициска правда - е важно од перспектива на зајакнување, но, исто така, има потенцијална улога и во спречувањето на идните конфликти, како што тоа го покажува една неодамнешна студија⁵⁷.

Феминистичките групи уште од самиот почеток повикуваа на гонење на сексуалното насилство поврзано со конфликтите⁵⁸. Овој нивен повик значајно ја

⁵⁶ Ни Аолаин, *Оксфордски прирачник за родовите и конфликтот*, 2018, Нав. дело.

⁵⁷ Кристел Ригуал, *Преиспитување на онтологијата на градење на мирот. Род, простори и граници на локалниот пресврт*, *Градење на мирот*, 6:2, 2018, 144-169.

⁵⁸ Кетрин О'Рурк, *Транзициската правда и родот*, Шерил Лотер, Лук Мофет и Дов Џејкобс, *Прирачник за истражување на транзициската правда*, 2017, 117.

обликуваше работата на МКТЈ, но бидејќи Трибуналот го заврши својот мандат, одговорноста за процесирање на случаите на воено злосторство - вклучувајќи ги тука и случаите на сексуално насилство - сега е на локално ниво, па е забележан пад на процесираниите предмети, при што се гонат само сторители од ниско ниво⁵⁹. Како и да е, другите повици, како што се оние со кои се бараше зајакнување на политичкото учество или решавање на економското насилство и нееднаквоста, не беа земени предвид. Во интервјуата, женските групи изразија чувство дека одлуките се носат зад затворени врати и дека нивното учество останува само на зборови.

Како што веќе е наведено, конкретните препораки, како што се оние усвоени од страна на Женскиот суд, не беа следени. Процесите за развој на политиките на ТП во регионот, како во БиХ или во Косово, каде што женските групи имаа силна поддршка, беа стопирани, а нацрт-политиките или не беа усвојувани, или беа заборавани. На пример, во БиХ, нацрт-стратегијата за ТП, како резултат на учеството на женските групи, содржи родов чувствителен пристап кон ТП, и се упатува на фактот дека „жените и мажите имаа различни искуства за специфичните околности за време на војната 1992-1995 година, а следствено, и во повоените ситуации“⁶⁰. Исто така, во неа се признава дека „жените не биле само жртви на сексуално насилство; тие исто така биле и жртви на протерување, загуба на членови на семејството, губење на ‘хранителите’ и сл“. Ова покажува дека силните политики можат да се развиваат преку осмислено учество. Но, проблемот е во тоа што ова ретко се прифаќа. Во конкретниот случај со БиХ, политиките за ТП немаа успех, поради политичкиот отпор кај различните политички партии, претежно кај оние со седиште во Република Српска. Поголем политички притисок, во контекст на процесот на пристапување во ЕУ, би можел да ја смени ситуацијата.

Интервјуата со групите на жени и со граѓанското општество, покажаа дека нивното учество главно се случува преку конференции и работилници. Низ овие настани се развиени различни препораки, но дури и тие, во повеќето случаи, остануваат неадресирани, односно не се спроведени. Ова предизвикува фрустрација и чувство дека тие се користат заради формалност. Таквата сегашна практика, покажува дека има потреба да се преиспита што значи учество. Ова не треба да биде еднонасочна улица, а крајот не треба да биде „само“ уште еден извештај со препораки. Она што групите сакаат да го видат е дека нивното учество води кон промени. Импјунити Воч ќе посвети еден од своите следни извештаи токму на прашањето за учеството.

6. Политиката премногу е водена од краткорочни успешни приказни. Треба да работиме повеќе на тоа, како ги оценуваме успехите.

Процесите на ТП се долгорочни процеси. Соочувањето со насилното минато не е линеарен процес. Тој повеќе се опишува како процес со свои плими и осеки⁶¹. Затоа е тешко да се зборува за успех, особено во краток рок. Од многу контексти, може да се види дека привремениот успех може да стане неуспех во иднина. Скромните пристапи кои постојано проценуваат какви се контекстните предизвици и како тие можат да се надминат, се покажаа како поважни. Ова подразбира дека на транзициската правда ѝ се пристапува како на динамичен

⁵⁹ Видете го извештајот на Импјунити воч, *Одржување на ветувањето* 2018, Нав. дело.

⁶⁰ Министерство за човекови права и бегалци на БиХ, Министерство за правда на БиХ, Стратегија за транзициската правда за БиХ, работен документ, конечен нацрт, Сараево, март 2013.

⁶¹ Артур Пејџ, Како „транзициите“ ги преобликуваа човековите права: Концептуална историја на транзициската правда, VL 31 Квартално за човековите права, 2009.

процес, со флексибилност за попатна промена на насоката, според контекстуалните потреби и со јасна визија за промена⁶². Вака применета, таа е подобро опремена да одговори на структурното насилство, како на пример во родовата област⁶³. Родово непријателските структури постојано одново се оформуваат. Политиката треба да биде реактивна на тоа. Таа треба да ги цели овие структури немилосрдно и со иновативен, но и храбар дух. Сепак, поголемиот дел од времето, политика е статична, отстапува од соочувањето со моќните елити/структури и функционира како да има јасен почеток и крај.

Како што споменавме порано, ист е проблемот и со современата политика на транзициската правда, која е премногу статична и управувана од механизми. Едноставното формирање на суд, создавањето на комисија за вистина или донесувањето на закон за репарации, се сметаат за крајни цели на политиката и се продаваат како успешни приказни. Како овие механизми функционираат во специфичен контекст, кога да се постават и зошто токму овој механизам, а не друг, е втората работа кон која креаторите на политиките треба да го свртат своето внимание. Политиката на ТП, доколку сака да направи разлика, треба да овозможи постратешко планирање и размислување. Таа треба дискусиите да ги фокусира околу целта, прашувајќи се - зошто избираме одредена иницијатива на ТП, пред да се создадат одредени механизми/институции. Ова ќе овозможи да се постават „куки“ на патот, што на сите ќе им овозможи полека да се искачуваат во тешки и сложени контексти, што ќе обезбеди дека нема да се вратат на почеток, во услови кога ќе се појави притисок за враќање наназад или кога ќе се случи нешто неочекувано⁶⁴.

Политиката на ТП на Балканот, главно промовираше институционални 'поправки', а донаторите и натаму бараат краткорочни приказни за успеси. Работата на родовото прашање и ТП, е најдобриот пример за тоа. Таа, во врска со сексуалното насилство поврзано со конфликтите, својот фокус, долго време, главно го имаше на пристапот до правдата. Долги години, беше доволно да се смета како успех, воведувањето на нов закон или тука или таму, завршувањето на некој проект. Вистинското влијание на теренот, без разлика дали е направена долгорочна промена во специфичен контекст или специфична заедница, имаше секундарно значење. Ова полека се менува и интервјуата на теренот покажуваат дека неуспесите на политиката почнуваат да се осознаваат. Сепак, сè уште постои тренд кај меѓународните агенции, кои се натпреваруваат за донаторски пари, да преувеличуваат некои свои проекти, како успешни приказни. Тие ја користат својата меѓународна мрежа и потпората што ја имаат, за да ја промовираат својата работа на меѓународни политички дебати и во документи. Ова очигледно е забележано на теренот и не помага да се промени прилично негативната перцепција за лицата кои, како дел од меѓународните кругови, работат на ТП.

И многу ригидните шеми на финансирање, кои очекуваат промена за три години, се дел од проблемот. Промената бара време и постојана/одржлива поддршка на сите нивоа. Поддршката честопати не досега до базата, односно до нивото на заедницата. Исто така, постои проблем и со начинот на кој парите се достапни. Денес е полесно да се добијат големи грантови, во вредност од неколку милиони евра, отколку поразновидно финансирање со помали суми, што би можеле да ги користат малите организации од базата, за нивна работа. Од тековниот начин на финансирање, корист имаата поголемите организации, кои имаат капацитет да

⁶² Ни Аолаин, *Оксфордски прирачник за родовите и конфликтот*, 2018, Нав. дело.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Кристин Бел, „Соочување со минатото: Транзициска правда и процеси на политичко решавање“, во мозаикот на правда на МЦТП, Нав. дело.

собираат и да администрираат големи суми на пари Но, потребата денес на Балканот е на друго место, таа е лоцирана поблиску до теренот.

7. Транзициската правда и родот не се поврзани со другите области, како што се развојот и безбедноста. Не се доволно насочени кон луѓето.

Како што во својата рамка за транзициската правда забележува ЕУ: „На транзициска правда денеска се гледа како на интегрален дел од изградбата на државата и мирот, и затоа треба да биде вградена во пошироките одговори на кризите, превенцијата од конфликти, безбедноста и на напорите за развој, на ЕУ”⁶⁵. ЕУ изрази заложба да им помогне на земјите „да се вратат на добар пат кон одржлив долгорочен развој, со одговори што мора да бидат специфични за контекстот и да бидат водени од реалноста на ситуацијата на теренот“. Поврзувањето на правдата со другите области, како што се безбедноста и развојот и специфичноста за контекстот, денес се смета за суштинско за ефективни и значајни одговори на транзициската правда.

Кога се гледа на Балканот, поврзаноста на различните области на политиката, како што се развојот и безбедноста, со прашањата од областа на правдата, е прилично неразвиена. Безбедносните и економските размислувања, се посилни од размислувањата за правдата. Како што покажува овој извештај, правдата, а со тоа и родовата правда, има малку простор за делување. Ова е главниот проблем за напредокот во регионот. За ова да се смени, потребно е радикално преиспитување на политиката, што ја уважува централноста на локалните актери и ја препознава сложената, итеративна, повеќеслојна и динамична природа на процесите на конфликтот и мирот⁶⁶.

Недостасува поширока родова перспектива на политиката за транзициската правда на Балканот. Како што покажува овој извештај, сфаќањето на родот, предолго беше фокусирано на сексуалното насилство поврзано со конфликтите. Тука фокусот е на институционалните одговори и на развојот. Недостасува подлабока анализа на социјалните и на економските фактори, што го вклучува и индивидуалното ниво, кои, за возврат, ќе ги поврзат различните области на политиката.

Воведувањето на поширока перспектива за родовите во транзициската правда ќе ни овозможи да презентираме поцелосна слика и да овозможиме проектирање на позначајни процеси за преживеаните и за поширокото општество. Таквата поширока перспектива, не ги смета жените само за жртви, туку и за обликувачи, за економски и социјални актери. Пошироката родова перспектива, во реконструкцијата и политиките на ТП, би ги вклучувала и социјалните, психолошките, културните, како и политичките и економските димензии. Тоа ќе ги направи политиките похумани и подобро поврзани со реалните потреби, со што ќе бидат поефикасни во донесувањето на промени.

Луѓето се повеќе од способни, да објаснат со едноставни термини, што е погрешно со нивните општества и што треба да се смени. Тие сакаат работни места без да поткупат некого, сакаат најдобро образование и здравје за своите деца, сакаат да патуваат, не сакаат да бидат управувани од воени злосторници и крадци, кои ја ограбуваат нивната земја, сакаат да ја вратат надежта во подобра иднина, која моментално ја немаат, и сакаат гаранции дека конфликтот нема да се повтори. Кога се гледа само на институциите и на тоа како тие да се реформираат без контекст и без да се најдат начини како да се слушнат луѓето,

⁶⁵ Рамка на политиката на ЕУ за ТП, Нав. дело.

⁶⁶ Ни Алоине, „Оксфордски прирачник за родовите и конфликтот“, 2018, Нав. дело, стр. 48.

тогаш овие гласови не можат да се чујат. Но и гласовите што досегаат надвор од националистичката реторика, ги има сè помалку на Балканот. ТП би требала да биде нешто што повеќе се однесува на човечките процеси, а не на институциите. Тогаш, ова би било успех.

Заклучоци

Главен заклучок на овој извештај е дека на политиката на транзициската правда, во земјите од поранешна Југославија, ѝ недостасува поширока родова перспектива. Родовата и транзициската правда се, главно, лимитирани на законското решавање на сексуалното насилство поврзано со конфликтите. Ова, жената ја презентира само како жртва. Исто така, ја стеснува сликата што ТП може да ја претстави. Ги остава по страна основните причини, поструктурното насилство што е одговорно за насилството врз жените, низ историјата на регионот. Меѓутоа, нерешавањето на основните причини и фокусирањето само на симптомите, сепак, нема да обезбеди трансформација и одржлив мир.

Овој извештај се обиде подобро да ги разбере динамиката и силите поради кои промената не е можна и да даде предлози за тоа што треба да се реформира/трансформира. Поточно, извештајот се обиде да покаже дека постојаните системи на неказливост, успешно продолжуваат да ги поткопуваат барањата за одговорност и отштета за минатите злосторства, но и сите форми на структурни промени за решавање на родовата нееднаквост, во различните општества во регионот.

Извештајот, исто така, покажува како овие системи беа во можност да се здобијат со моќ и укажува на одговорност која лежи и 'на плеките' на надворешните актери, кои, свесно или не, политички и финансиски придонесуваат за растот на овие структури. Оттука, состојбата на статус кво, што се појави, остави ограничен простор за политиките на ТП, што ги поддржуваат родовите трансформативни процеси. Таа, исто така, ја обликуваше политиката на ТП на аполитички институционален начин, кој нема сензитивност за контекстот и со тоа го ограничи нејзиниот потенцијал да биде двигател на родовата трансформација.

Како што покажува извештајот, политиката премногу долго претесно се фокусираше на кривичната правда. Репарациите, со нивната силна функција за зајакнување (ако се применуваат добро), барањето вистина со можност да се идентификуваат основните причини, систематските образци на насилство и гаранциите за неповторување, кои можат да имаат трансформативни ефекти во областите како што е образованието, или справувањето со основните причини на индивидуално ниво, заостануваат во поглед на поддршката на политиките.

Меѓународната заедница сега започна да ги преиспитува своите политики, што е за поздравување. Но, помина многу време и тесниот пристап ги зајакна постоечките националистички и моноетнички идеологии и не ги оспори системите на неказливост, што ги движат родово непријателските идеологии. Учесството на жените беше повеќе на зборови, а не и приоритет на политиките. Женските групи продолжуваат да се борат за да добијат пристап до политичкото одлучување во врска со транзициската правда. Но, дури и кога ќе добијат пристап, нивното влијание е минимално или маргинализирано.

Според наодите на извештајот, фокусот на пристапите на политиките во регионот, претежно бил ставен на видливата страна на насилството, оставајќи ги неадресирани поструктурните проблеми, како што се економското насилство, општествените стереотипи и сексистичките практики. Политиката не успеа да ја реши економската димензија кога станува збор за тоа како конфликтот влијаел врз жените. Кој имал корист од економските инвестиции во фазата на реконструкција, е прашање што не е поставено. Исто така, политиката на ТЈ беше еднонаочна улица, каде одговорноста беше ставена само на локалните

структури и култура. Секоја одговорност на меѓународната заедница, по години на активно политичко и економско ангажирање, едноставно е игнорирана.

Меѓународните креатори на политики, како ЕУ и ООН, остануваат опседнати со краткорочни приказни за успеси. Она што е изоставено, е континуираното постоење на длабоко врежани системи на неказливост, кои на жените им го поткопуваат пристапот до правдата. Како последица на ова, политиката немаше, но и понатаму нема, стратешки фокус и визија. Визијата за базата, каква што ја претставуваат, на пример, локалните женски групи, во многу случаи не е земена предвид, ниту во рамките на политичката, ниту во рамките на финансиската поддршка. Ова ја ослабна нивната улога и можноста да влијаат врз трансформативните промени.

Меѓународната заедница, исто така, не стори доволно, кога станува збор за зајакнување на граѓанското општество во областа на родот и транзициската правда. Донаторите придонесоа за кратковидно експертско граѓанско општество, кое се води од желбите на донаторите, кое не е дел од идеите за општествени промени. Но, граѓанското општество, како и многу други, не се откажа и сега природно повторно се возобновува. Ова особено важи за феминистичките организации, кои имаат јасна визија, која вклучува индивидуални, социјални, правни и политички промени за жените. Но, граѓанскиот простор е ограничен/ослабен и затоа итно е потребна политичка поддршка.

Конечно, овој извештај нуди и важна лекција за непостоењето на поврзаност помеѓу различните области на политиката и одвоеноста на политиката на ТП од потребите на луѓето. Во извештајот се утврдува дека политиката што има за цел да придонесе кон промени, треба подобро да ја препознае централната улога на локалните актери и да ја препознае сложената, итеративна, повеќеслојна и динамична природа на процесите на конфликтот и мирот. Транзициската правда, во овој поглед, може да има важна функција, ако е осмислена да создаде простор за дијалог, што ги надминува етничките поделби. Женските групи и активистите се обидоа ова да го сторат низ својата работа, особено на базично ниво. Нивната работа треба да се зајакне, како политички, така и финансиски.

Како заклучок, родовата трансформација останува повеќе аспирација, отколку реалност во регионот. Ова не е добра вест, во време кога конзервативните сили се во подем. Ова, исто така, не е добра вест, со оглед на тековниот тренд, политичките елити на Балканот да бараат други „пријатели“ надвор од ЕУ. ЕУ ја губи позицијата, обезбедувајќи ограничена перспектива и минувајќи низ внатрешни проблематични предизвици. Новите/старите пријатели, како што се Турција и Русија, не се познати по тоа што се шампиони во областа на родовата еднаквост, а уште помалку се подготвени и формално да го стават ова прашање во агендата. Новите пријатели, како што се земјите од Заливот и Кина, главно, на ум, имаат деловен интерес.

Импјунити воч ги повикува креаторите на политиките, да ги земат предвид лекциите што се презентирани во овој извештај, кога се вклучуваат во прашања поврзани со транзициската правда во регионот. Системите на неказливост, премногу долго останаа нерешени. Тие промовираат субординација, исклучување и страв од другиот. Сите прашања поврзани со родовите трансформативни пристапи, бараат промена. Доколку овие системи останат и понатаму, тие ќе бидат реална закана за стабилноста и безбедноста во регионот. Главната цел на транзициската правда и родовата политика денес е уривање на таквите системи, со цел да се спречи повторување на вознемирувачката слика од 1990-тите, што сите сè уште ја паметиме.

Препораки

Во продолжение следат препораки, кои се обидуваат поблиску да ги објаснат овие заклучоци. Овој извештај покажува дека политиката мора да се преиспита. Сегашниот недостиг на поширока политика во врска со родовата еднаквост и со транзициската правда за регионот, е алармантен. Постојните политики се премногу тесни за да се постигнат вистински и одржливи промени за жените. Извештајот повикува на повеќе аспиративни и трансформативни политики. Препораките се напишани во духот на обезбедување на поттик, за таквата промена на политиката.

❖ До меѓународната заедница

- **Двојно зголемете ги напорите во борбата со неказнивоста за насилството од минатото и сегашноста, како и за директното и структурното насилство врз жените.** Во овој поглед, политичките дијалози и дискусиите околу економската реформа треба да се користат како поттик за промени.
- **На транзициската правда гледајте од поширока родова перспектива, која дава посеопфатна слика за повеќекратните штети кои ги претрпеле жените, пред, за време и по конфликтите во 1990-тите години, особено кога се во прашање економските димензии.** Перспективата треба да биде интерсекциска, да се земат предвид контекстуалните фактори и да се препознае сложеноста на конфликтот и мирот.
- **Зедно со граѓанското општество, работете на агендата за трансформација, со јасни цели за зајакнување на жртвите.** Оваа агенда треба конкретно да обезбеди поттик за политиката на репарации и за барањето на вистината, како и зајакнување на граѓанското општество и образованието од родова перспектива.
- **Обезбедете учество на жените во согласност со Резолуцијата 1325 на Советот за безбедност, во секој процес на донесување на одлуки врзано за ТП.**
- **ЕУ и нејзините членки треба да работат на имплементација на рамката на политиката за ТП на ЕУ во регионот и на зајакнување на нејзината родова димензија.** Ова може да вклучи:
 - **Организирање брифинг на Работната група за човекови права (CONOM) и на Работната група за регионот Западен Балкан (COWEB) за родовата еднаквост и транзициската правда во Западен Балкан, со придонес од Европската комисија и граѓанското општество.**
 - **Користење на билатерални дијалози за човекови права и ангажмани со владите во регионот, за да се истакне важноста на работата на транзициската правда.**
- **Европската комисија треба да интегрира извештаи за родовата еднаквост и ТП, во своите годишни извештаи за напредокот на земјите, како и за известувањето и мониторингот во контекст на II акцискиот план на ЕУ, земајќи ја предвид пошироката родова перспектива на транзициската правда.** Критериумите за известување,

треба да се развијат заедно со граѓанското општество и да се насочат кон проценка на промените, особено околу репарациите и прашањето, какви гаранции треба да се воспостават, за да се спречи повторување на насилството, како и околу прашањата за општествената стигматизација и психолошките потреби, но и пристапот до правдата.

- **Новиот механизам на ЕУ за пристап до правдата во конфликти и транзиција, треба да им обезбеди совети за стратешката политика за ТП и родот, на делегациите на ЕУ, кои се наоѓаат во земјите од Западен Балкан.** Советите треба да се развијат преку ангажирање 'од дното нагоре', заедно со организациите на граѓанското општество.
- **Генералниот директорат за соседство и преговори за проширување заедно со службата за инструментите на надворешната политика на Европската комисија, треба да организира консултативна конференција за тоа како да се зајакне трансформативниот потенцијал на граѓанското општество, врзано за транзициската правда и родот.**
- **ООН треба да спроведе регионална студија за родово чувствителното програмирање, во областа на транзициската правда.** Дел од студијата треба да биде темелна и независна проценка за тоа какви се резултатите од инвестициите на теренот; која е вистинската промена што тие им ја донеле на жртвите и на преживеаните. Треба да се даде препорака за тоа како инвестициите на меѓународната заедница, ги одразуваат тековните потреби на жртвите и на преживеаните. За резултатите треба да се дискутира на консултативни состаноци со граѓанското општество во регионот.
- **Членките на меѓународната заедница треба да се ангажираат во саморефлексен процес на идентификување на неуспесите и на лекциите научени во процесот на меѓународната поддршка на транзициската правда и родовата еднаквост, во последните три децении.** Може да биде формирана и мултидисциплинарна комисија, по можност под водство на комесарот за човекови права на Советот на Европа, која ќе го сроведува овој процес. Ова ќе послужи како вид на признавање на неуспесите и придонесите од учеството на меѓународната заедница во постконфликтната ера.
- **Обезбедете долгорочни стимулации за финансирање на заеднички предлози на граѓанското општество, што се мултидисциплинарни по својата природа и што комбинираат различни сфери, вклучувајќи ја законската, економската, социјалната и политичката димензија.** Финансирањето треба да биде насочено и лесно, и достапно за поширокиот круг на граѓанското општество, надвор од главните градови, со различни капацитети и вештини и разлика во обемот.

❖ **До владите:**

- **Демонтирајте ги родово непријателските структури, кои продолжуваат да го поткопуваат напредокот во областа на родовата правда.** Заземете широк пристап кој вклучува правно соочување со минатото, согледување на економското насилство и насилството на општествено ниво, и во тој поглед, оспорување и на патријархалните структури.

- **Значително зајакнете го учеството и пристапот на жените во креирањето на политиките, во процесите на транзициската правда.** Во овој поглед, зајакнете ги напорите врзано за стратегиите на транзициската правда, кои вклучуваат родово трансформативен пристап Елаборацијата треба да биде спроведена од перспектива ‘од долу, нагоре’ и да биде инклузивна и партиципативна по природа.
- **Обезбедете поволна средина за работа на родовата сензибилизација преку програми за сензибилизација за пошироката јавност, кои се однесуваат на прашањата на стигматизацијата и сексизмот.** Двојно зголемете ги напорите за решавање на институционалните родови предрасуди, кои, за многу жени, го поткопуваат реалниот пристап до правдата.
- **Усвојте сеопфатни програми за репарација, кои нема да опфатат само пензиски шеми, и признајте ја повеќекратната штета, и физичка, и структурна, направена врз жените.**
- **Поддржете ги меѓуетничките процеси за барање на вистината, на локално, национално и на регионално ниво, кои имаат родово чувствителен пристап.**

❖ **До граѓанското општество:**

- **Барајте поширока родова перспектива во врска со транзициската правда, која вклучува соочување со економското, социјалното и со културното насилство над жените.** Постратешки интегрирајте ја сегашната работа на воените злосторства, во таквата поширока перспектива.
- **Зголемете ги напорите во координацијата врзано за политиката на ТП, кои го зајакнуваат нејзиниот трансформативен потенцијал од родова перспектива, особено во областа на репарациите и гаранциите за неповторување.**
- **Спроведете редовна мултидисциплинарна размена врзано за родовата еднаквост и транзициската правда и, врзано за ова, делувајте кон формирање на силна и регионална коалиција.**
- **Развијте заеднички барања за политиката кон ТП и родовата еднаквост.** Организирајте регионален семинар, од кој ќе произлезе список на критериуми за финансирање, што му одговараат на граѓанското општество, наменет за донаторите.
- **Правно ориентираните невладини организации, кои работат во областа на транзициската правда, да го вклучат во својата работа, промовирањето на социоекономските права на жените.**

Laan van Meerdervoort 70
2517 AN, The Hague
The Netherlands
Email: info@impunitywatch.org
Call: +31 6 22 36 71 99

www.impunitywatch.org

Оваа публикација е изработена како дел од иницијативата Балканска транзициска правда, проект на Балканската истражувачка репортерска мрежа и Импјунити воч, со финансиска поддршка од Европската унија. Одговорноста за нејзината содржина е исклучиво на Импјунити воч и содржината не ги одразува ставовите на Европската унија.